

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK KATOLIZÁCIÓJA (1685–1715)

NAGY KORNÉL

- AZ ÉRTEKEZÉS TÉZISEI -

Az értékezés célja és módszere

A 17–18. század fordulója a Magyar Királyság történetének egyik legizgalmasabb korszaka. Az oszmán törökök kiűzése, a mintegy másfél évszázados önálló államisággal rendelkező erdélyi fejedelemség betagozódása a Habsburg Monarchiába, az egykori oszmán hódoltság hatalmas paragon maradt területeinek betelepítése, valamint a mindennapi élet újjászervezése, és végül a Rákóczi-szabadságharc hatalmas feladatokat rótt a bécsi udvarra. Ez a periódus (1686–1711) egyúttal a római katolikus egyház számára is óriási kihívásokat, lehetőségeket és feladatokat hordozott magában: az ország északi és a keleti területein minden eddiginél nagyobb lendületet vett a rekatolizáció, az oszmánoktól visszafoglalt országrészben pedig százötven év múltán újra megjelentek az elhagyatott és elpusztult egyházmegyék püspökei, akiket Szentszék által küldött misszionáriusok, valamint világi és szerzetes papok segítettek a római katolikus egyházi élet megújításában.

Az erdélyi örmények katolizációját tulajdonképpen ebben a komplex történeti, illetve egyháztörténeti kontextusban kell elhelyezni és vizsgálni. Az 1668–1672 között Moldvából és Podóliából bemenekülő örmények konfesszionális kérdése sok tekintetben a magyar és nemzetközi egyháztörténet egyik fehér foltjaként van számon tartva. Az örmények katolizációját elsősorban egy személyhez, a püspöki címet is viselő Oxendio Virzirescóhoz (magyarosan: Verzár Oxend), illetve hittérítői és egyházszerzői tevékenységéhez kötik. A magyar történeti köztudatban historiájukról hosszú ideig igen csekély információ állt rendelkezésre. Ismert volt például: az örmények 1672. évi betelepülése Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök vezetésével, a püspök 1686. évi állítólagos katolizálása, a Rómával történt unió létrejötte 1690 körül, Szamosújvár alapítása, az örmény unitus püspök munkácsi fogsága a Rákóczi-szabadságharc idején, valamint a püspök halála Bécsben 1715-ben.

Az örmény unió kutatásának egyik fő nehézsége abban rejlett, hogy a jelzett időszakról szóló dokumentumok és források túlnyomó többsége nem magyarországi, hanem szentszéki levéltárakban található. A másik fő probléma abban gyökerezett, hogy az örmények uniójára vonatkozó magyar, és idegen nyelvű történeti irodalom rendkívül csekély számú, és

korszerűtlen. Ez utóbbi esetben még inkább nehezítette a kutatást, hogy a szakirodalom többsége – egy-két kivételtől eltekintve – a 19. század második felében és a 20. század elején látott napvilágot.

Ezek a történeti munkák, tanulmányok gyakorta egymásra hivatkoztak, illetve egymástól szó szerint emeltek át fejezeteket, és az örmény uniónak nem tulajdonítottak különösen nagyobb jelentőséget. Hasonló volt az álláspontjuk Oxendio püspök tevékenységéről is: azaz nem részletezték erdélyi hittérítői és egyházszerzői tevékenységét. Sőt róla egyfajta romantikus, idilli képet hagyományoztak az utókorra, mely szerint a főpap Erdélyben minden körülmények között az örmények érdekeit védte. Az unitus püspököt tulajdonképpen valamiféle apostol-, vagy papfejedelemként, az erdélyi örmény náció vezetőjeként tüntették fel. Munkánk célja többek között, hogy ezt az idealisztikus a képet fenntartásokkal kezeljük, illetve revízió alá vegyük.

Az örmények katolizációja a fent felvetett problémák mellett még számos, olyan megválaszolendő kérdést is magában hordoz, amelyekre a korábbi szakirodalom nem adott kielégítő választ. Hosszú ideig nem lehetett tudni, vajon milyen szerepet játszott a magyarországi római katolikus egyház, valamint bécsi udvar rekatolizációs politikája az örmények uniójában; és amennyiben nem játszott, akkor miért nem. Nem voltak ismeretek arról sem, vajon a bécsi udvar milyen szerepet szánt az örményeknek a törökök kiűzése utáni népesedési és telepítési politikájában. Azaz alkalmazták-e a 17–18. század fordulóján a bécsi udvari hatóságok velük kapcsolatban a különböző berendezkedési tervzetek telepítési és konfesszionális elgondolásait, terveit, avagy sem? Felmerül továbbá az a kérdés is, vajon az udvar milyen korábbi uniós és rekatolizációs módszerek, tapasztalatok és minták alapján kívánta tető alá hozni a vallási egyesülést. Következésképpen az erdélyi örmények uniója összehasonlítható-e a délvidéki szerbek, a kárpátaljai rutének és az erdélyi románok között folytatott rekatolizációs és hittérítői tevékenységgel? Párhuzamba lehet-e ezeket az egyesüléseket állítani, vagy külső hatásra, a magyar katolikus egyház tevékenységétől függetlenül megtörtént egyesülésről kell-e jelen esetben beszélni? Felvetődik továbbá a fentiek alapján az a kérdés: vajon az örmények uniója esetleg öncélú eseménynek tekinthető-e?

A források feldolgozásának és elemzésének hiánya miatt nem volt tisztázott kérdés, vajon az unió megkötését pusztán a hitbéli egység helyreállításának gondolata vezérelte-e? Nincs tisztázva a kutatásban az sem, vajon léteztek-e az örmény uniójának esetleg korábbi középkori és koraujkori uniós mintái? S ehhez kapcsolódóan behatóan meg kell vizsgálni, vajon a kilikiai, konstanz–ferrara–firenzei, breszti és lemergi zsinatok, valamint uniók mennyiben

hatottak az erdélyi örmények egyesülésére? Végül, voltak-e úgymond „külföldi” kapcsolódásai az örmények uniójának? Az eddigi kutatások nem tárták fel kellő alaposággal és körültekintéssel azt sem, vajon az örmények uniója konfliktusok nélkül, vagy kemény belső viszályokkal, vitákkal és hittagadásokkal ment-e végbe Erdélyben? Pontos és kielégítő választ kíván az a kérdés is, vajon milyen volt az áttért örmény papoknak az unióról kialakult képe? Megőrizték-e az unió után az örmény egyházi hagyományokat, vagy pedig az erdélyi örmények teljes latinizációja került-e előtérbe? Ezzel kapcsolatban fontos elemezni azt, vajon miként vélekedett Oxendio püspök az unióról, és az unió hasznáról? Ktartott-e ő is az örmény szokások megmaradása mellett, vagy a latinizáció híve volt? Hallgat az eddigi kutatás arról is, vajon Oxendio hittérítői tevékenysége csak Erdélyre összpontosult-e, vagy kiterjedt-e más, szomszédos tartományokra is? Az eddigi kutatás nem fordított kellő figyelmet arra sem, vajon miképpen ítélte meg az örmények unióját az udvar, a római katolikus egyház, továbbá miként vélekedtek róla a kortárs örmények? Végül választ kell adni arra a kérdésre, vajon az örmények uniója többi unióval összevetve sikerként, vagy kudarcként könyvelhető-e el?

A fent elősorolt kérdések mind-mind azt bizonyítják, hogy csak alapos és mélyreható kutatással lehet az erdélyi örmény uniót és Oxendio püspök tevékenységét vizsgálni. Az értekezésben részben feltárt és feltáratlan (honi és külföldi) levéltári dokumentumokra támaszkodva, valamint a kisszámú irodalom eredményeinek kritikai elemzését elvégezve próbálunk a felvetett uniók problémákra lehetőleg egyértelmű és pontos választ/válaszokat adni. Úgy véljük, munkánkkal sikerül eloszlatnunk azt a homályt, továbbá azokat a téves képzeteket, amely, illetve amelyek az erdélyi örmény egyháztörténet 1685–1715 közötti időszakának kutatását a magyar és a nemzetközi tudományos közéletben mind a mai napig körülengik, és befolyásolják.

Források

Az értekezés forrásanyagának döntő részét a szentszéki levéltárak, nevezetesen a Hitterjesztés Szent Kongregációjának (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) történeti levéltárának, valamint a Vatikán Titkos Levéltárnak (*Archivio Segreto Vaticano*) a gyűjteménye tartalmazza. A szentszéki levéltárak (erdélyi) örmény vonatkozású iratanyagának egyháztörténeti fontosságára a kutatók közül már Hodinka Antal, Vanyó Tihamér, Galla Ferenc, Benda Kálmán, Athanasius Welikyj, Schütz Ödön, Gregorio Petrowicz, Tóth István György, Baán István és Molnár Antal is felhívták a figyelmet. A munkánkban idézett, eddig fel nem tárt, vagy csak kis részben feldolgozott szentszéki

források sokoldalúan dokumentálják a jelzett időszak örmény unióját, és különösen felértékelődnek az erdélyi örményekre vonatkozó hazai forrásanyag szegénysége miatt. A jereváni Nemzeti Levéltárban, a Matenadaranban, a jelzett időszakból csupán néhány erdélyi és moldvai eredetű örmény nyelvű kézirat maradt fenn. Ezek a dokumentumok kézzel írott a 17. század végén Moldvában készült Evangéliumok kolofonjai. Az itt található kéziratok az erdélyi örmények kivándorlásáról nyújtanak fontos információkat, különös tekintettel az erdélyi és moldvai örmények vallási helyzetére és a római katolikus hitre történt áttéréseikre.

Az erdélyi örmény plébániai levéltárak anyaga viszont meglehetősen szegényes. Sőt erről a periódusról a csíkszépvízi és az erzsébetvárosi örményekről alig találunk használható adatokat. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia könyvtára, például csak egy töredékes kéziratot őrzött meg, amely klasszikus örmény nyelven a plébánia történetét taglalja az alapítástól, 1695-től 1719-ig. Szamosújvár esetében szintén nehéz a helyzet tárgyunk kutatása szempontjából. Egyrészt azért, mivel az egyházi levéltári források inkább az 18. század második felétől kezdve nyújtanak értesüléseket az ottani örmény egyházzal, másrészt pedig azért, mert az egyházi iratanyagok közül sok a költözésekkor szétszóródott, vagy megsemmisült. Időszakunkról mindössze öt kézirat maradt fenn, melyet a szamosújvári Történeti Múzeum kéziratárában őriznek. Ezek a dokumentumok az örmény város önkormányzatának felállításáról, valamint az örmények adózásáról informálnak.

A magyarországi levéltárakban az örmények egyházi uniójáról, továbbá Oxendio örmény püspök személyéről és tevékenységéről szintén csekély számú forrásanyag lelhető fel. A Magyar Országos Levéltárban Oxendio erdélyi tevékenységéről csupán négy dokumentum található. (Fontos megjegyezni, hogy az Erdélyi Kancellária és Gubernium 17. század végi és 18. század eleji iratanyagát a Rákóczi-szabadságharc után mesterségesen állították össze.) 1698-ból a Gubernium iratai között fennmaradt egy vizsgálat irata, amely Oxendio püspök Szamosújvár alapítása körül altorjai Apor István kincstartóval kialakult jogi és gazdasági vitákról tudósít. Ezenkívül két irat II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltárából került elő, melyek Oxendio kuruc fogságát taglalják. Végül egy 1711-ben keltezett forrás érdemel még említést, mely az unitus püspöknek a Guberniumhoz Szamosújvár ügyében intézett felterjesztését tartalmazza. A Magyar Országos Levéltárban a fentiekén kívül – a vizsgált korszakra vonatkozóan – csupán az erdélyi örmény kolóniákról készített néhány összeírás, és Szamosújvár ügyében írt kérelem tanulmányozható. Az esztergomi Prímási Levéltárban felkutatott forrásokban elsősorban az 1692. évi ebesfalvi konfliktusról esik szó. Ezek hasznos, illetve fontos kiegészítő adatokkal szolgálnak a szentszéki levéltári forrásoknak a témát érintő, vagy taglaló irataihoz, és elsősorban az Oxendio püspökről kialakítható kép

árnyalásához nyújtanak újabb támpontokat.

Az ELTE Budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenesi Gyűjteménye (*Collectio Hevenesiana*) a magyar egyháztörténetre vonatkozóan számos felbecsülhetetlen értékű iratanyagot tartalmaz. Hevenesi Gábor és munkatársai 1694–1715 között jelentős mennyiségű forrásanyagot másoltak le különböző egyházi és világi levéltárakban, számos fontos kérdéstről írtak értekezéseket, amelyek jórészt kéziratban maradtak. Ezek közül néhány az ebesfalvi örmény közösség alapításával, valamint az 1691–1692. évi erdélyi örmény viszályal foglalkozik. Az 1693-ból fennmaradt, ismeretlen szerzőnek tulajdonított „Fidelis relatio” című dokumentum, az első, erdélyi örmények történetéről szóló forrásként tartható számon. A könyvtár dokumentumai között témánk szempontjából különösen jelentősek az Erdélyben tevékenykedő Rudolf Bzensky cseh-morva jezsuita páter iratai. 1694-ben hittérítői tevékenységéről mintegy negyvenoldalas missziós jelentést készített Hevenesi számára, és tizenkét fejezetben mutatta be az erdélyi felekezeteket, és népeket. Bzensky az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének mintegy négyoldalmi terjedelmű alfejezetet szentelt, melyben az erdélyi örmények történetét a betelepülésüktől Oxendio püspökké történt felszenteléséig (1691) mutatja be. Az erdélyi örményekről hiteles információkat közöl és egyértelmű, hogy a cseh-morva jezsuita páter értesüléseit első kézből, azaz magától Oxendiótól, szerezte.

Az erdélyi örmények uniójáról és Oxendióról jóformán a forrásközlés szempontjai alapján kiadott kötet szinte nincs. Különösen nincs publikált mű a szentszéki levéltárakban fellelhető forrásanyagokról. Ugyan Athanasius Welikyj, Benda Kálmán és Tóth István György az általuk publikált forrásmunkákban közzétettek egy-egy dokumentumot az erdélyi örményekről, ám a munkáikban közkinccsé tett szentszéki forrásanyag elsősorban nem az erdélyi örmények uniójáról nyújt információkat. A jezsuita Nicolaus Nilles 1885-ben, Innsbruckban megjelentett kétkötetes forráskiadványa elsősorban a Magyar Korona országainak unitusairól tartalmaz forrásokat. Ezek között azonban mindössze két forrás található az erdélyi örmények uniójáról és Oxendio missziójáról. Ezek a Budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenesi Gyűjteményéből származnak.

A publikált forrásanyagok hiánya között üdítő kivételt képezett a Stefan Stefanowicz Roszka unitus püspök nevével fémjelzett egyháztörténeti kronológia. Roszka kéziratát sokáig a bécsi mechitarista kongregáció levéltárában őrizték, és csak 1964-ben adták ki Bécsben a mechitarista Hamazasp Oskean gondozásában. A klasszikus örmény nyelvű munka az örmény apostoli egyház alapításától kezdve egészen 1730-ig foglalkozik részletesen az örmény apostoli és a római katolikus egyházi közötti kapcsolatával. Külön hangsúlyt kap benne a

lengyelországi örmény egyház 17–18. századi története. Sajnos Roszka disszertációnk tárgyához igen kevés információval szolgál, és ha igen, akkor is meglehetősen szűkszavúan foglalkozik az erdélyi örményekkel (így például Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i halálával, Oxendio missziójával és halálával, valamint Elia Mendrul 1689. évi katolikus hitvallásával).

A disszertáció eredményei

Az egyháztörténeti szempontok alapján az erdélyi örmények uniója és Oxendio püspök tevékenysége sokáig marginális témának bizonyult. Ez a marginalitás egyszerre bizonyult hátránynak és előnynek. Hátrány volt, mert hosszú évtizedeken keresztül kevés, megbízható információ állt a kutatások rendelkezésére. A témára vonatkozó, minden tudományos igényt kielégítő, minőségi szakirodalom pedig csekélyszámú és nehezen hozzáférhető volt. A probléma kutatása mindezek mellett külön speciális armenisztikai tudást is megkövetel.

A fent említett marginalitás előnye tulajdonképpen ennek hátrányában rejlett. Az ez ideig kevésbé rendszerezett és a részben általunk feltárt dokumentumok alapján egy igen érdekes, színes és fordulatokban gazdag kép bontakozott ki az örmények konfesszionális helyzetéről. Tudniillik az örmények – pontosabban Oxendio püspök – „szemüvegén” keresztül kaptunk betekintést 1685–1715 között a korabeli Erdély egy izgalmas periódusának történetéről és vallási viszonyairól.

Ha a Habsburg-udvar „szemüvegén keresztül – különösen Bécs népesedés-, és egyházpolitikáján keresztül – nézzük az erdélyi örményeket és uniójukat, akkor igencsak problematikus és árnyalt kép alakul ki róluk. Először is ők nem képezték a bécsi udvar által levezényelt telepítési politika szerves részét. Különösen azért, mert Bécs Kollonich Lipót-, és az Esterházy Pál-féle berendezkedési tervzetek alapján, elsősorban Magyarországnak a törököktől visszafoglalt középső és déli területeire koncentrált. Erdéllyel ilyen szinten nem foglalkoztak. A berendezkedési tervzetekben is egyedül az ottani római katolikus püspökség restaurálása szerepelt. A Habsburg-udvar tehát csak közvetve foglalkozott az örményekkel. Konkrétan 1696-ban a szamosújvári uradalom megvásárlása körüli tárgyalások végén avatkozott közbe, amelyre valójában csak áldását adta. Ez csak végül 1700-ra konkretizálódott. A helységbe végül a Rákóczi-szabadságharcot követően települtek át az örmények Besztercéről és a környező falvakból.

Az erdélyi örmények körében meginduló, a vallási egyesülést megcélzó hittérítéseket a nem sokkal korábban unitussá vált Lemberg örmény érseksége kezdeményezte 1684 körül. Az unió kieszközlésében Lembergnek az a szándéka húzódott meg a háttérben, hogy

korábban – még Lemberg uniója előtt – a saját egyházi fennhatósága alá tartozó területeken élt örménységnek, – mint például, Moldva, vagy Krím-félsziget – is csatlakoznia kellett Rómához. Ez alól az erdélyi örmények sem képezhettek kivételt, hiszen mindannyian a lebergi érsekség egyházi fennhatósága alá eső területekről, nevezetesen Moldvából, és Podóliából menekültek Erdélybe.

Az örmény unió és az azt követő közel három évtized szorosán összefüggött Oxendio személyével. A moldvai születésű örmény unitus Oxendio pap-misszionárius 1685. évi megjelenése az erdélyi fejedelemség területén végeredményben a lebergi örményi érsekség szándékát váltotta valóra, illetve teljesítette ki. Oxendio Rómából, Lengyelországon keresztül jutott el kijelölt állomáshelyére. Igaz, a kezdeti kudarcok, a helyi örmény klérus ellenállása miatt missziója komoly nehézségekbe ütközött: az unió keresztülvitele négy év fárasztó és kitartó missziós munkájának volt eredménye.

A misszionáriusnak az Erdélybe menekült Minas örmény apostoli püspökkel ellentmondásos volt a viszonya. Tisztában volt azzal, hogy az unió sikerének kulcsa abban rejlik, ha át tudja téríteni a katolikus hitre Erdély (valójában Moldva) örmény apostoli püspökét. Az akkor már idős, betegeskedő Minas püspököt az unió hasznáról nem tudta meggyőzni. Azt azonban el tudta érni, hogy az 1686. év végén a püspök utazzon el tárgyalni Lembergbe az örmény unitus érsekkel, valamint a varsói nunciussal. Az utókor Minas püspökről azt jegyezte fel, hogy Oxendio rábeszélésre 1686-ban a püspök letette a katolikus hitvallást és uniált. Ezt néhány, jelenleg még kellően fel nem dolgozott és meg nem vizsgált dokumentum támasztja alá. (Ezeket a dokumentumokat az 1690-es évek közepén Rudolf Bzensky cseh-morva jezsuita páter írta.) A püspöknek a katolikus hitre történt áttérését azonban a Propaganda Fidének elküldött hivatalos levelek és jelentések nem igazolják. Minas püspök 1686 végén bekövetkezett halálát és annak körülményeit viszont igen.

Az erdélyi örmények a tényleges uniót és hitvallást csak 1689 februárjában, Lembergben tették le Vardan Hunanean unitus érsek előtt. Pontos dátumot igen nehéz meghatározni, de mivel a Propaganda Fide ülése az örmények unióját 1689. április 8-án tárgyalta, ezért ezt az időpontot tanácsos elfogadni. Az erdélyi örmény közösség uniója kapcsán több probléma merült fel. Először az, hogy az unió kizárólag a római pápa primátusának elfogadására szorítkozott. Másodsor az, hogy az unió több fontos részletkérdésére – mint például az unitus papság helyzete és javadalmazása, az unitus papok családi állapota (házasság), a liturgikus nyelvhasználat, a kalendárium problémáira, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való viszonyulás tisztázására – nem tért ki. Ez azért fontos, mert más keleti egyházakkal tető alá

hozott uniók esetében kapcsolatban ezeket a kérdéseket részletesen megtárgyalták és tisztázták.

Oxendio, már csak a Collegio Urbanóban történt neveltetésénél fogva is, a teljes latinizációt tartotta mérvadónak. Álláspontja szerint az unitus örmény papoknak ugyanazon kötelezettségei kell, hogy legyenek, mint a latin rítusú papoknak. Erdélyben az unitus klérus viszont, az unió ellenére is, ragaszkodott a régi örmény hagyományok megtartásához. Értelmezésükben az unió a római pápa primátusának elismerésével kimerült. Ez az értelmezési probléma számos feszültséget hordozott magában, és vezetett 1691–1692-ben az ebesfalvi Vardan Martinus Potoczky hittagadásához, valamint 1697-ben az Elia Mendrul-ügy kirobbanásához Besztercén. Ezek a viszályok továbbá lerombolták azt az erdélyi örmény köztudatban uralkodó nézetet miszerint az örmények uniója Erdélyben viszályok és konfliktusok nélkül, csendben és békességben zajlott le. Így az unió csak a viszályok rendezése után, 1699-ben, teljesedhetett ki, mégpedig akkor, amikor Oxendio püspök segítőivel együtt az unió elfogadására tudta kényszeríteni a „hittagadó” örményeket. Ellenzéke viszont számos örmény családdal együtt elhagyta Erdélyt és visszatelepült Moldvába. A kitelepülés után Oxendio a moldvai missziószervezéssel próbálkozott, hogy vissza-, illetve áttérítse az ottani örményeket a katolikus hitre. Próbálkozása a Szentszék, a varsói nuncius, a lemergi örmény unitus érsekség, a moldvai hatóságok ellenállása, valamint a Rákóczi-szabadságharc kirobbanása miatt kudarcot vallott.

Nem könnyű meghatározni, vajon milyen történeti előzményei voltak az erdélyi örmény uniónak. A középkori kilikiai uniós kísérletekkel, valamint konstanz–ferrara–firenzei uniós zsinattal nem lehet párhuzamba állítani. Ugyan ezeken az uniós zsinatokon behatóan foglalkoztak dogmatikai és liturgikus problémákkal is, de az örmény apostoli egyház nemzeti érdekekre hivatkozva valójában ezeket a zsinatokat határozottan elutasította. Hasonlóképp az erdélyi örmények szemszögéből az 1596. évi breszti uniót sem lehetett mintának venni, mert itt ugyan a konstanz–ferrara–firenzei zsinatokat vették alapul, de ezekből az örmények szintén kimaradtak.

Az erdélyi örmények uniója kapcsán felvetődik a kérdés: vajon uniójuk része volt-e a többi Kárpát-medencében lezajló egyházi egyesülések folyamatának? A válasz határozottan nem. Az erdélyi örmények unióját nem a Habsburg-udvar, de nem is a magyar katolikus klérus kezdeményezte. Az egy örmény egyházi belső fejlődés eredményének tekinthető, és az unió megkötése Lengyelországban történt. Az örmények unióját a többi unióval azonban mégis párhuzamba lehet állítani. Például abban a tekintetben, hogy az erdélyi protestáns elit képviselői megpróbálták mind a román, mind az örmény uniókat megghiúsítani. Ugyanis attól

tartottak, hogy az uniókkal felbomlik Erdély felekezeti egyensúlya, mégpedig elsősorban a protestánsok kárára. Ezért az erdélyi románok uniója esetében igyekeztek Nagyszeghi Gábort támogatni, vagy Ion Tisca püspök mellé állni; vagy éppenséggel az örmények esetében közvetett és közvetlen támogatást nyújtani Vardan Martinus Potoczky és Elia Mendrul papoknak Oxendio Virziresco püspökkel szemben.

További párhuzamként vehető fel, hogy az unitus rutének és az erdélyi románok is megsínylették a Rákóczi-szabadságharcot. Az ő esetükben nem a püspökkinevezések körüli legitimációs és kánonjogi viták (a rutének esetében) vagy a szakadárság (a románok esetében) voltak a fő problémák, hanem az, hogy a szabadságharc miatt számos örmény család Moldvába tért vissza. Oxendio püspök és segítői ezért szüntelenül attól rettegetek, hogy idővel Moldvából az örmény katolikus parancsára örmény papok jöhetnek Erdélybe az unitus örmények visszatérítésére. Ez a félelem, az 1708. évi ebesfalvi elszigetelt esetet leszámítva, valótlannak bizonyult. Félelmüket a románok példája táplálhatta: a bukaresti metropoliták román papokat küldtek Erdélybe az erdélyi román unió ellen prédikálni.

Felvetődik végül a kérdés: vajon a többi unióval összehasonlítva sikeresnek volt-e mondható-e az örmények uniója 1685–1715 között? Ismeretes, hogy az unió Bécs és a magyar katolikus egyház szempontjából, például a szerbek esetében, egyértelmű kudarcnak mondható. Az udvar ugyanis az 1690-ben betelepülő szerbeknek komoly gazdasági és politikai kiváltságokat biztosított, ami értelmetlenné tette a Rómával megkötendő unió szükségességét. Ráadásul a korábbi szerb uniók a kánonjogi viták, valamint a szerb ortodox egyház határozott fellépésének köszönhetően nem bizonyultak hosszú életűnek.

A kárpátaljai rutének esetében ebben a periódusban (1685–1715) egyértelműen félsikerről kell beszélni. Az uniót megkötötték, és elfogadták az unitus papok javadalmazását, továbbá a katolikus papokat megillető előjogok biztosítását. Ezek gyakorlati megvalósítása azonban egészen a 19. század elejéig elhúzódott. Ezen túlmenően a rutének uniójára mélyen rányomta a bélyegét, hogy kánonjog szempontjából az egri püspökség miatt nem volt önálló egyházmegyéjük. A vita csak Mária Terézia uralkodása alatt zárult le, midőn végleg döntöttek a megyéspüspökség felállításáról. Az erdélyi románok ugyan sikeres uniót kötöttek 1701-ben. Sőt az erdélyi római katolikus püspökség akarata ellenére, el tudták érni a Szentszéknél az önálló fogarasi megyéspüspökség felállítását. Itt azonban a hívek, az alsóbb klérus ellenállása, valamint a román és szerb pópák által vezetett úgynevezett schisma-mozgalmak viszont beárnyékolták az uniót sikerét.

Az örmények esetében az unió sikeresnek mondható. Ennek egyik oka, hogy a többi unióra lépő néppel ellentétben, kevesen voltak. A 17. század végén a közösség száma a

kivándorlások miatt megcsappant, de felekezetiileg homogénebbé és könnyebben kormányozhatóbbá, azaz kezelhetőbbé vált. Oxendio püspök tevékenységével – és így az egyesüléssel – tulajdonképpen megbontott egy olyan régi örmény hagyományt, amelyben az örmény közösség egyet jelentett az egyházzal. A közösség középpontjában, különösen a középkori diaszpórákban, pedig az örmény apostoli egyház állt, mely egyet jelentett a nemzeti azonosságtudattal. Az erdélyi örmény unió kapcsán, valamint Oxendio tevékenységével, a latinizáció erőltetett bevezetésével az örmény identitás szorult háttérbe.

Ha az uniót viszont belülről, örmény nemzeti szemszögéből, nézzük, akkor visszalépésnek minősíthető, mert maga az egyesülés nyelvi és kulturális asszimilációt eredményezett. Ugyanis azok az örmény közösségek vagy csoportok, amelyek akár Konstantinápolyal, akár Rómával léptek unióra, nyelviileg és kulturálisán szinte néhány generáció alatt beleolvadtak az őket körülvevő idegen környezetbe.

Oxendiónak elévülhetetlen érdemei voltak az unió megteremtésében. Az utókor személyével, kérlelhetetlen, alku nem ismerő jellemével sohasem foglalkozott. Tevékenységének bemutatását elsősorban az unióra, valamint Szamosújvár város alapítására hegyezték ki. Az unió körülményeiről, az ahhoz kapcsolódó viszályokról, a püspök egyházvezetésének árnyoldalairól azonban az utókor elfelejtett megemlékezni. A püspökről valójában egy igazságos, apostoli karizmával megáldott kisebbségi vezető, papfejedelem, vagy ethnarkhosz képe őrződött meg. Ebben az idealizált képben az akkor már asszimilált örménység a dicső történelmi múlt egy darabját látta Oxendio Virziresco személyében. Talán ennek volt az oka, hogy nem tudtak, vagy nem akartak tudomást szerezni a püspök tevékenységének negatívumairól, vagy püspöki tevékenységéről.

A témához kapcsolódó publikációk

Az erdélyi örmények katolizálásának történelmi előzményei. In: *Függőkert (Orientalisztikai tanulmányok)*. Szerk. Csirkés Ferenc–Csorba György–Sudár Balázs–Takács Zoltán Bálint. Budapest, 2005. 259–277. p.

Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát medencében*. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 39–46. p. (Művelődéstörténelmi műhely. Felekezet és identitás 1.)

Vardan Hunanean İwówi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről. In: *Századok*, 140 (2006) 6. sz. 1007–1019. p.

„Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes” 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 156–169. p. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás 2.)

The Armenians in Transylvania and the Holy Congregation for the Propagation of Faith: Oxendio Virziresco, Missionary Bishop of the Armenians. In: *Association internationale des études arméniennes. Newsletter*, 43 (2007) December/Décembre, 7–12. p.